

Лекція 7.

Тема: Питання національного синтаксису української мови. Ментальна спільність і відмінність української синтаксичної системи із синтаксисом інших індоєвропейських мов

План

1. Синтаксис української мови як лінгвістичне вчення.
2. Основні синтаксичні одиниці мови.
3. Зв'язок синтаксису з іншими розділами науки про мову.
4. Порівняльний синтаксис української та інших індоєвропейських мов.

Література до теми:

1. Синтаксис української мови як лінгвістичне вчення.

Центральним розділом граматики є синтаксис як учення про способи і засоби поєднання одиниць нижчих мовних рівнів у конструкції, які виконують комунікативну функцію.

Синтаксис (грец. — складання, побудова, поєднання, зв'язок, порядок) — розділ граматики, що вивчає будову і функціонування речень та словосполучень, членів речення, способи поєднання слів у словосполученнях і реченнях та комунікативні нечленореченнєві одиниці (слова-речення).

Терміном «синтаксис» також називають синтаксичну будову мови. Використовують його й у вужчих значеннях: синтаксис словосполучень, синтаксис членів речення, синтаксис речень, синтаксис еквівалентів речення, синтаксис простого речення, синтаксис складних речень тощо.

У синтаксичній будові української мови найповніше виявляються способи й засоби мовотворчої діяльності її носіїв і користувачів. Тільки на синтаксичному рівні всі мовні одиниці фонетичної, лексичної, фразеологічної і морфологічної підсистем мови стають мовленнєвими одиницями, стилістично (функціонально) самодостатніми, здебільшого комунікативно довершеними.

Лише дві мовні одиниці, які розглядають у синтаксисі, належать до комунікативних одиниць мови й мовлення: це речення та еквіваленти речення, його функціональні замітники — слова-речення: Так; Ні; Невже?; Геть!; Ох! тощо.

Як практично немає мови взагалі (всемо́ви), так і немає всемо́вного, всесвітнього синтаксису. Це лише абстрактно-уявне наукове поняття. Є тільки синтаксис окремої мови, споріднених мов або зіставні синтаксиси певних мов — споріднених і неспоріднених. Кожна людина завжди спілкувалась і спілкується з іншими конкретною народною мовою — родовою, племінною, мовою народності чи — найбільш повно і нормативно — національною мовою. Дехто послуговується «мертвою» мовою (старогрецькою, латиною тощо), штучною (есперанто) або користується діалектним мовленням, своєрідність якого зумовлена наявністю в ньому певної кількості діалектизмів, що нерідко простежуються в основному складі літературної мови, залишаючись при цьому ненормативними для неї одиницями: курче, ногой, сижу, пшінка (кукурудза) тощо.

Предметом синтаксису є синтаксичні одиниці мови, їхня семантика і структура, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення. Синтаксис як особливу галузь знань про мову формують такі основні підрозділи: загальна теорія і практика синтаксису як учення про синтаксичну будову мови; вчення про словосполучення і сполучення слів; вчення про речення (прості і складні), члени (член) речення; вчення про синтаксично нечленореченнєві комунікативні одиниці (слова-речення); вчення про абзаци, тексти, пряме, непряме і напівпряме мовлення.

Вивчення синтаксичної будови мови розпочалося за античних часів у Давніх Греції і Римі.

До найвідоміших дослідників синтаксичної будови української мови належать: Леонід Булаховський (1888-1961), Борис Кулик (1899-1970), Олександр Мельничук (1921-1997), Іван Вихованець, Катерина Городенська, Арнольд Грищенко (1936-2006), Ніна Гуйванюк, Світлана Срмоленко, Анатолій Загнітко, Ніна Іваницька, Іларіон Слинко (1912-1994), Марія Плющ, Каленик Шульжук (1940-2010), Михайло Кочерган та ін.

Щодо синтаксичних одиниць, конструкцій як об'єктів вивчення погляди лінгвістів не однакові. Різняться думки щодо визначення членів речення, різновидів структури речення, нереченнєвих комунікативних конструкцій. Проблемним залишається питання залежності синтаксичної будови словосполучень, речень від фонетичної системи мови, співвідношення лексем, фразеологізмів, морфемних одиниць та морфологічних форм слова із синтаксисом.

Синтаксис української мови – це сукупність синтаксичних одиниць, які репрезентують синтаксичну будову української мови: усталені різноструктурні речення — прості й складні, а також слова-речення, кожним із яких у конкретній мовленнєвій ситуації мовець об'єктивно висловлює свою думку й певну почуттєвість.

Синтаксис українського мовлення. Його сутність полягає в теорії і практиці використання мовцем кожної з наявних у синтаксичній будові мови одиниць, речень найрізноманітнішої структури, починаючи від одночленного (речення з одним членом речення) і завершуючи складним реченням. Одне складне речення будь-якої побудови — це лише одна окрема комунікативна одиниця мови й мовлення.

Із лексемами «мова» і «мовлення» витворилась розгалужена система уживаних у лінгвістиці і мовленнєвій практиці термінологічних і напівтермінологічних сполучень слів: українська мова, мовні засоби, навчання мови, рідна мова, заняття з української мови, мовна освіта, поліфункціональність мови, функції мови, мовне оформлення тексту, значення мови, уроки української мови, звуковий склад мови та ін.; мовлення рідною мовою, мовленнєвий розвиток особи, мовленнєві вміння, мовленнєвий процес, сприймання рідного (нерідного) мовлення, форми мовленнєвого етикету, інтонація мовлення, образність мовлення, доречність мовлення, удосконалення власного мовлення, мовленнєва культ ура людини тощо.

Чим повніше й доречніше людина послуговується мовою, доцільно створює і використовує у своєму мовленні наявні в мові синтаксичні конструкції, тим швидше й легше вона налагоджує контакти з іншими носіями мови. Спілкуючись з іншими, людина змінюється, бо по-різному сказане (чи написане) слово в реченні впливає на співрозмовників, налаштовує їх на певні дії, спосіб мислення, почуттєвість. Вихована особа прагне формувати, витворювати в собі переважно тільки соціально й етично позитивні мовленнєві навички, бо тільки на цій основі може зреалізовуватися високий рівень її мовленнєвої (отже, й загальної) культури.

2. Основні синтаксичні одиниці мови.

Синтаксична будова української мови (як і вся її система) формувалася впродовж багатьох століть. Вона має у своєму складі кілька основних структурних одиниць:

1. **Словосполучення.** Ця одиниця формується щонайменше двома повнозначними словами: нове <— життя, поверхово <— знаючий, працювати —» наполегливо (підрядні словосполучення); день і ніч, працювати й багатіти (сурядні словосполучення).

Структура словосполучень нерідко збігається зі структурою речень, становлячи в таких випадках речення, тобто окрему комунікативну мовну одиницю: Чудова пісня (речення) і чудова пісня (не речення, а словосполучення, номінативний елемент мови, лише потенційно комунікативний).

2. **Сполучення слів.** Вони в усіх випадках репрезентують тільки один член речення. Якщо «словосполучення» вже стало усталеним синтаксичним терміном, то поняття «сполучення слів» ще не набуло чіткої термінологічної визначеності. Будь-яке словосполучення є одночасно й сполученням слів, однак не кожне сполучення слів є словосполученням. Розрізняють такі різновиди (типи, групи) сполучень слів:

1) лексичні сполучення слів, які становлять певну семантичну й граматичну єдність двох чи більше повнозначних слів (часто ускладнених службовим словом або словами), котрі синтаксично не членуються на окремі члени речення, виражають одне поняття; сполучення слів відповідає тільки на одне запитання: Чорне море, Герой України, Петро Кононович Сагайдачний, додаткова вартість, мовний апарат людини, білий вірш, білий-білий, білий-пребілий, перша відміна іменників, складнопідрядне речення та ін.;

2) фразеологічні (переважно ідіоматичні) сполучення слів, що виражають одне цілісне, нерозкладне поняття і виконують функцію окремого члена речення; за своїм лексичним значенням сполучення слів у багатьох випадках дорівнюють окремому повнозначному слову: покласти зуби на полицю (голодувати); замилювати очі (обманювати); пекти раків (червоніти від сорому); бити байдики (нічого не робити); стріляний горобець (бувала людина) тощо;

3) сполучення слів, які становлять аналітичні (складені) словоформи, тобто морфологічні складові однієї лексеми: будеш працювати (форма дієслова в майбутньому часі), найбільш вдалий (форма найвищого ступеня порівняння прикметника);

4) поєднання (сполучення) слів: а) з одного й того самого іменника в різних відмінках з прийменником чи без нього: день за днем, з дня на день, робота роботою; б) з двох дієслів в одній формі: піду подивлюся, посиджу

послухаю; в) сполучення інфінітива з дієвідмінюваною формою того самого дієслова: написати напишу, заспівати заспіваю, послухати послухаю;

5) іменниково-прийменникові сполучення слів: у світі, на морі, при березі, із сорому;

6) сполучення слів із нечленореченневою звертальною функцією: а) сурядні сполучення слів: Прощайте, рясні долини і села, сповнені краси! (О. Підсуха); б) підрядні сполучення слів: Лети, моя думо, Моя люта муко! (Т. Шевченко);

7) сполучення слів, якими виражається значення вставності чи вставленості: На жаль, чудес на світі не буває (П. Воронько); Я вчив його письму (не без мороки) і гладіаторському ремеслу (Д. Павличко);

8) сполучення слів, утворені поєднанням дієслова з часткою: ідїть же, зробили б;

9) поєднання службових слів, вигуків, ужитих у функції слів-речень, тобто синтаксично нечленованих конструкцій: Та вже ж; Та еге ж; Та ні; Чи-ба; Ого-го; Ось воно що і под.

3. Слова і словоформи. Повнозначне слово становить визначальну лексичну одиницю мови й мовлення. Усі слова мають фонемно-звукову природу. У вживанні повнозначних слів у певній синтаксичній функції виразно виявляється мислено-мовленнєва індивідуальність кожного, хто висловлюється. Крім службових слів, кількість яких в українській мові обмежується 400—500 одиницями, і генетичних (споконвічних) вигуків, що їх не більше кількох десятків, усі інші слова в українській мові — повнозначні. Вони трибічні за своєю сутністю: 1) сформувалися із фонем, звуків, які становлять матеріальну, фонетико-фонологічну сутність слів; 2) мають свою семантику, тобто окреме лексичне значення (або кілька чи й багато таких значень); 3) їм властива певна сукупність граматичних категорій, значень і певна система граматичних форм (якщо слово морфологічно змінюване). Кожне повнозначне слово є носієм щонайменше двох граматичних значень: слову сьогодні потенційно властиве прислівникове морфологічне (часове) значення і синтаксичне обставинне значення (також часове); прикметниковій словоформі чорніший властиві граматичні значення чоловічого роду, називного й знахідного відмінків, однини і граматичнолексичне значення вищого ступеня порівняння. Повнозначних слів з одним граматичним значенням немає.

Морфологічно незмінюване слово є тільки словом, а не словоформою, бо використовується лише в одному фонетичному варіанті. У цьому полягає його мовна й мовленнєва єдність та своєрідність. Змінюване (флексивне)

слово завжди представлене певною системою словоформ, кожна з яких репрезентує тільки один його формальний вияв. Наприклад, слово друг має 14 відмінкових форм: 7 в однині і стільки ж у множині. Усі словоформи лексеми друг утворюють її парадигму (грец. *paradigma* — приклад, взірць) — усталену в українській мові систему форм цього слова. Словоформа — це вияв тільки однієї з форм морфологічно змінюваного слова. Окрема словоформа є одним із кількох виявів повнозначного слова, однією з репрезентацій певної змінюваної лексеми. Змінюване слово становить чітко визначену й диференційовану (розрізнявальну) систему його словоформ.

Такі службові слова, як прийменники (особливо первинні) й частки, — це тільки службові компоненти певних словоформ. Сполучник у складі речення не є складовою члена речення: він тільки слугує засобом формування й вираження певних синтаксичних відношень між однорідними й неоднорідними членами речення, відокремленими членами речення, сурядними й підрядними реченнями в складному реченні, вставними і вставленими конструкціями, звертаннями.

Морфологічно змінюване слово використовується в окремому реченні, як правило, в одній зі своїх словоформ. Проте зрідка слово в реченні може бути представлене двома й більше словоформами, як, наприклад, у таких каламбурних фразах: Голова голові головою голову розбив (3 лексеми — голова голові (у значенні «очільник»), головою голову (у значенні «частина тіла»), розбив — 5 членів речення, 3 словосполучення — голова розбив, розбив голові, розбив головою); Він володів дорогоцінним даром: нікому не робив нічого даром; Мало б змогу те чорнило, То б усіх підряд чорнило. Такі каламбури витворились на омонімічній (різнозначеннєвій) лексичній основі.

У словоформах найповніше реалізується граматична валентність лексем — здатність до семантичного й синтаксичного сполучення з іншими словами в реченні. Змінювані слова, їхні словоформи становлять найчисленніші одиниці синтаксичної будови кожної флективної мови, в якій переважають слова, котрі мають флексії (закінчення).

4. Члени речення. Це мінімальні синтаксичні одиниці мови, що функціонують лише в межах речення, будучи його типовішими складниками.

Члени речення представлені такими основними видами: 1) підметом як головним членом двоскладного речення; 2) присудком — головним членом двоскладного речення; 3) головним членом односкладного речення — в дієслівній чи іменній формі (у шкільному вивченні синтаксису цього терміна зазвичай не використовують, а послуговуються термінами «підмет» і «присудок»); 4) означенням як другорядним членом речення (особливим різновидом означення є прикладка); 5) додатком — другорядним членом речення; 6) обставиною — другорядним членом речення. Наприклад, у двоскладному реченні А дівчина сирота у наймах марніє (Т. Шевченко): дівчина — підмет двоскладного речення, сирота — прикладка, тобто своєрідне іменникове означення, марніє — присудок двоскладного речення, у наймах — обставина місця; Я — сам. Вікно. Сніги... Зимовий вечір. Тиша. Ви

(П. Тичина): виділені речення — односкладні номінативні, у третьому з них лексема вечір становить головний член, а зимовий — означення до нього.

5. Речення. Це основна, всеосяжна і найтиповіша інформаційно-комунікативна синтаксична форма спілкування, утворена з членів речення — одного, двох, кількох чи багатьох. Реченням властива розгалужена схема класифікації, розмежування на речення прості й складні. Прості речення найчастіше поділяють на непоширені й поширені, двоскладні та односкладні, повні й неповні; складні речення — на складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові, складні речення із сурядністю і підрядністю, сполучниковістю і безсполучниковістю, а також періоди.

6. Функціональні замітники речення (слова-речення). Як і речення, вони належать до комунікативних мовних і мовленнєвих одиниць, але не можуть бути кваліфіковані як речення, бо не мають його основної ознаки — члена (членів) речення. Їх поділяють на такі функціональні групи: 1) стверджувальні слова-речення: Ви цілком свідомі себе? — Так (О. Довженко); 2) заперечні слова-речення: Повечеряємо разом? — Ні (М. Стельмах); 3) питальні слова-речення: Полк, який втратив прапор, — розформовується. Не існуватиме більше! — Справді? — Ляля стояла глибоко вражена (О. Гончар); 4) спонукальні слова-речення: Годі! — гукає отаман. — Підпалити комиші (М. Коцюбинський); 5) емоційнооцінні слова-речення: Я льотчиком буду... Як Петро Ваш. — Ага! — хихикає Корній (О. Гончар).

З певною умовністю до окремих функціональних груп слів-речень можуть бути зараховані: 1) незакінчені, обірвані (перервані) речення: Ти того... Кинь натякати. Бо я... (І. Рябокляч); 2) звертання-речення: Заходить [пан] у чорну пекарню, пхає рукою двері і кричить: — Марино! — Нікого. — Олено! (М. Коцюбинський). Отже, синтаксична будова української і кожної іншої мови сформувалася з матеріальних звуків (фонем).

Значеннєвість у ній виражають лексеми (повнозначні слова), фразеологізми, властиві їм граматичні (морфологічні) форми, які в багатьох випадках увиразнюються службовими словами, значно рідше — вигуками. Основною одиницею синтаксичної структури мови є речення — комунікативна одиниця, яка утворюється з членів (члена) речення; комунікативну функцію також виконують слова-речення — нечленореченнєві синтаксичні конструкції.

3. Зв'язок синтаксису з іншими розділами науки про мову

Кожна мова є системним поєднанням різнотипних і різнорівневих мовних одиниць. Поширена думка, згідно з якою синтаксис посідає центральне місце в граматичній системі мови; звідси випливає, що всі інші рівні підпорядковані йому.

Зв'язок синтаксису з фонетикою очевидний. Із фонем (навіть з однієї фонемі) утворюються слова, з яких складаються словосполучення й речення. Їхня сутність матеріальна, фізіологічно-акустична, бо всі елементи мови людина вимовляє і сприймає на слух або зором (коли їх записано). Без фонем (звуків) не з'явилися б ні морфологічна, ні синтаксична системи мови; всі

вони сформувалися у взаємній залежності. Різні форми слова належать слову, організовують і репрезентують його. Найчастіше слова використовуються тільки в реченнях, набагато рідше — в словах-реченнях.

Лексичне значення слів становить їхню семантику, яка сама по собі є явищем ідеальним, бо не має окремішнього буття: не було б матеріальних за своєю сутністю звуків — не було б і слів із властивою їм семантикою; пор.: слова мука і мука, які різняться лише такою фонетико-акцентною ознакою як наголос і сприймаються на цій основі різнозначеннєво. Тільки однією фонемою може розрізнятися значення словосполучень, пор.: подяка друга (=друг дякує) і подяка другу (=дякують другові, другу).

Різне лексичне наповнення формально тієї самої схеми речення може змінювати його структурно-синтаксичну сутність: Читає (речення двоскладне, неповне) і Світає (речення односкладне, безособове, повне); також одне лише службове слово може змінювати зміст деяких словосполучень: ваза на столі — ваза в столі — ваза при столі.

Речення складається щонайменше з одного повнозначного слова. Немає комунікативно самодостатніх речень із службового слова: в діалозі Книжка на столі? — На відповідь На суто просторічна, зрозуміла тільки в конкретному акті мовлення, в контексті, у цьому випадку — на тлі змісту речення-питання. Речення будьякого лексичного наповнення — одно-, дво-, кілька- і багатослівне — одночасно слугує одиницею номінативною (бо кожним повнозначним словом у реченні хто-небудь або що-небудь називається), а тому є одиницею комунікативною, спілкувальною.

Синтаксичному розглядові також підлягають фразеологічні одиниці — це сполучення слів, які становлять один член речення (ідіоми), або речення різноманітної будови (фразеологічні одиниці). Фразеологічні одиниці менш стійкі, ніж ідіоми. Це переважно народні прислів'я і приказки, крилаті вислови видатних осіб: Серцю не накажеш; Лиш той ненависті не знає, Хто цілий вік нікого не любив (Леся Українка). Фразеологічні одиниці здебільшого мають структуру речення, отже, їх можна характеризувати і за членами речення.

Дотепер залишається неповністю визначеною проблема зв'язку синтаксису з морфологією — граматичним ученням про будову й словозміну слів, групування їх за частинами мови. Синтаксис слугує організувальним центром для морфології, сферою використання морфологічних форм слів. Словоформи змінюваних слів і одна лише форма незмінюваних первісно могли сформуватися й усталитися в мовленні тільки внаслідок використання їх спершу в індивідуальному мовленні, а після цього — і в колективному. Отже, синтаксичне послуговування морфологічними мовними одиницями ставало основою закріплення їх у мовній системі. Зв'язок синтаксису й морфології очевидний і взаємний: не постала б потреба в синтаксичному використанні ресурсів морфологічної системи кожної мови, властивих їй словесних форм, не сформувалися б і самі морфологічні форми мови, її граматичні (морфологічні) категорії (рід, число, відмінок, особа, спосіб, час

тощо), не з'явилися б і морфологічні значення слів, об'єднані в межах певної частини мови.

Із синтаксисом найтісніше пов'язана **пунктуація** — галузь лінгвістичних знань про усталену в писемній літературній мові систему правил уживання розділових знаків.

Синтаксична будова сучасної української літературної мови має чітко виражену системну й структурну сутність. Цим засвідчується високий рівень її розвитку. Кожна зі складових синтаксичної системи української мови закріпилася в ній у певній формі вияву, слугує усталеною структурною моделлю, має всенародний чи досить широкий діапазон втілення, бо, закріпившись у мові, використовується в безлічі індивідуальних мовлень.

4. Порівняльний синтаксис української та інших індоєвропейських мов

Синтаксична структура речення певної мови визначає спосіб мислення і формулювання думки носіїв мови й формується на основі уявлень про світ, ментальних рис народу.

Для порівняння синтаксичної структури мов індоєвропейської сім'ї, до якої входить українська мова, розглянемо три мови з різних груп: слов'янської – українська, германської – англійська, романської – арабська.

Синтаксису української й арабської мов притаманний вільний порядок слів у реченнях. Початкову, центральну й кінцеву позицію в реченні здебільшого займають слова, які мають більше смислове навантаження. Позиція підмета і присудка не має чіткого місця в реченні, але підмет здебільшого стоїть перед присудком.

Англомовному синтаксису в структурі речення притаманний чіткий порядок слів, тобто кожен член речення має свою регламентовану позицію. Спостерігається інтонаційне виділення змістових центрів (логічний наголос). У художній літературі допускається інверсія – непрямий порядок слів, але позиція підмета і присудка залишається незмінною.

В усіх зазначених мовах узгоджене означення стоїть перед означуваним словом, а неузгоджене – після.

Отже, порівняння синтаксичної структури мов однієї сім'ї дає підстави стверджувати, що носії цих мов мають частину спільного коріння. Однак, дещо різняться ментальністю, способом мислення і формулювання думки. Особливо вирізняються мови германської групи, де переважає чітко регламентована структура речення, що вказує на сталість, шаблонність і регламентованість синтаксичних одиниць і мислення.